

CONSERVAREA UNOR ȚINTE DE *CALIGAE* DIN FIER DESCOPERITE *IN SITU* ÎN NECROPOLA SUDICĂ (*DEALUL FURCILOR-PODEI*) DE LA APULUM

Daniela CIUGUDEAN*

Anca TIMOFAN**

Meșteșugul confecționării încălțămintei în epoca romană era legat implicit de cel al prelucrării pieilor, respectiv de perfecționarea în timp a procedeelor de tăbăcire a acestora cu ajutorul unor produse vegetale, precum scoarța de pin, anin, rodie, sucul din frunzele unor plante, alaun și cu sare marină¹. Se pare că cea mai importantă etapă în domeniul cizmăriei o constituia tocmai tăbăcirea, care dura câteva luni, alături de baterea pieilor cu ciocane din lemn pentru a-i conferi o mai mare rezistență. Dacă la început tăbăcirii se îndeletniceau și cu vopsitul pieilor, ulterior această activitate a trecut în sarcina cizmarilor².

Meseria de cizmar era exercitată mai ales de oameni liberi, acei *sutores*, organizați în cunoscutele *collegia*. În funcție de specializarea lor în meșteșugul cizmăriei, aceștia se numeau: *baxiarius* – cel care confecționa sandalele cu talpa împletită din fibre vegetale de papyrus, palmier sau răchită; *caligarius* – cel care confecționa sandale (*caligae*) cu talpa bătută cu ținte (*clavi caligares*) și legate pe picior cu o rețea de curele³.

Solearii, sandalarii realizau alte tipuri de sandale din piele pe care o tăiau cu un *culter crepidarius*, o găureau cu *fistula sutoria* și o coseau cu tendoane de animale (*nervi*). Romanii cunoșteau și calapodul (*forma sutoris*), folosit de altfel și de greci. Atelierul, dar și prăvălia unde cizmarul proprietar lucra singur sau alături de alți membri ai familiei se numea *sutrina*⁴.

Încălțămintea pentru femei și bărbați era asemănătoare, diferențele constând în finețea, culoarea pielii și eventualele accesorii (pietre prețioase, broderii etc.). Latinii dispuneau de cel puțin 80 de termeni specifici pentru a

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; e-mail: danaciugudean@yahoo.co.uk.

** Muzeul Național al Unirii Alba Iulia; e-mail: anca.timofan@yahoo.com.

¹ Lascu 1965, p. 59.

² *Ibidem*.

³ ECR 1982, p. 192, *cizmăria*.

⁴ *Ibidem*.

denumi tipurile de încălțări, pe lângă cele deja menționate, cunoscându-se și *calceus* – un fel de gheată înaltă, *pero* – o opincă rudimentară, *socci* – pantofi ușori de casă, *crepidae* – un tip de sandale cu talpa groasă, fără tocuri, *cothurnus* – coturnul tipic pentru actorii de tragedii, dar și încălțăminte oficială purtată de patricienii de viță veche – *calceus patricius*, și cea purtată de membrii clasei senatoriale – *calceus senatorius*⁵. Dacă, de pildă, un magistrat roman în exercițiul funcției sale apărea în public în sandale, iar demnitatea sa ar fi impus *calceus*, se considera o gravă încălcare a protocolului și era supus oprobriului, așa cum a procedat Cicero cu Verres, guvernatorul Siciliei, încălțat inadecvat într-o postură oficială⁶.

Încălțăminte romană este bine cunoscută din textele antice ale lui Seneca (*De Beneficiis*, V, 16), Suetonius (*Vitae XII Caesarum - Augustus*, 25) sau Juvenal (*Satires*, XVI, 24), este reprezentată pe basoreliefurile coloanelor lui Traianus, Marcus Antonius, pe arcurile de triumf sau monumentele funerare, dar și din descoperirile arheologice.

Cuvintele *caligatus miles* desemnează pe militarii aparținând rangurilor inferioare ale armatei, iar *caliga*, încălțăminte purtată de soldați și ofițeri până la gradul de centurion, inclusiv. Fiecare încălțare era alcătuită din trei părți principale confecționate din piele taninată de bou sau vacă: căputa sau partea superioară, talpa sau pingea, și partea interioară. Talpa groasă era nituită cu ținte metalice (de obicei din fier) - *clavi caligares*⁷ -, cel mai adesea fixate după un anumit model (tipar), astfel încât cel puțin unele dintre ele erau destinate să asigure și să faciliteze mersul confortabil, anticipând cercetările secolului XX cu privire la designul optim al tălpilor pantofilor sport, pentru antrenament. De talpă era cusută o bucată de piele decupată în curele ce formau o rețea în jurul călcâiului și piciorului, și care lăsa degetele descoperite și se rula deasupra gleznei. Căputele cu acest design perforat aduceau mai mult cu ideea modernă de sandală, care era, așa cum a remarcat van Driel-Murray, o piesă de încălțăminte extrem de funcțională. *Caligae* descoperite în așezările militare romane prezentau rareori urme de reparare, fiind de obicei aruncate de îndată ce țintele începeau să treacă prin meșina tălpii, ceea ce le făcea inconfortabile. Încălțări complete au fost descoperite la Mainz și Valkenburg, iar exemplare fragmentare sunt cunoscute din diverse așezări din secolul I p. Chr., acolo unde condițiile de umiditate ale solului în care s-au păstrat au conservat pielea⁸ (**fig. 7**).

⁵ Lascu 1965, p. 201-202.

⁶ *Ibidem*, p. 202; Cicero, *Against Verres*, V, 33, 86.

⁷ Plinius, *Ist. Nat.*, IX, 33; XXXIV, 412.

⁸ van Driel-Murray 1986a, p.139-145; van Driel-Murray 1986b, p. 23-27; *AuchV* 4, pl. 37; Göpflich 1986, p. 16-25, fig. 35-36; Groenman-van Waateringe 1967, p. 129-137.

Caligae legate cu ajutorul unor curele apar reprezentate frecvent în secolul I p. Chr. pe pietre funerare din zona Rinului. Mai mult chiar, se cunoaște faptul că se purtau și șosete – care sunt menționate pe tăblițele cerate de la Vindolanda – un asemenea tip, fără călcâi și degete, figurând pe reliefurile de la Cancelleria⁹.

Partea superioară decupată asigura o bună ventilație, numeroasele curele permițând ajustarea de așa manieră încât să se adapteze la particularitatea individuală a fiecărui picior, în timp ce părți ale încălțăminteii care puteau să jeneze (la îmbinările de la bombeu, gleznă sau degetul mare) erau decupate¹⁰.

Cercetările arheologice, în special cele din atelierul de cizmărie de la Bonner Berg, sugerează că așa-numita *caliga* – încălțăminte romană clasică – a ieșit din uz în primul sfert al secolului al II-lea p. Chr. În situl de la Strageath, au fost descoperite doar țintele unei sandale care și-au păstrat *pattern*-ul (modul de dispunere) original. Pentru perioada secolului al III-lea p. Chr. monumentele sculpturale înfățișează sandale atât cu vârful ascuțit, cât și cu călcâiul drept/retezat¹¹.

În ceea ce privește provincia Dacia, unele tipuri de încălțăminte romană sunt ilustrate de statuaria majoră. La Apulum, statuia unui *togatus*, datată în perioada antonină târzie/severiană timpurie, evidențiază purtarea unor *calcei senatorii*, specifici și ordinului decurionilor¹² (**fig. 5/a-b**). Tot la Apulum, statuia unui militar în costum de campanie indică purtarea unor încălțări simple, care, după cum menționează Al. Diaconescu, au aspectul unor galoși sau sandale cu o baretă simplă¹³ (**fig. 6/a-b**).

Revenind la încălțăminte de tip *caliga*, talpa acesteia, fiind prevăzută cu numeroase ținte, asigura stabilitatea soldaților romani pe suprafețele înclinate sau alunecoase. Țintele se toceau în timp, fiind înlocuite. *Caligae* erau foarte solide, fiind confecționate din trei părți – talpă, brant și față –, iar curelele se strângeau pe picior pentru a se potrivi mai bine (**fig. 8**). În perioadele friguroase ale anului, această încălțăminte era purtată de obicei cu șosete. În secolul II p. Chr. au început să fie purtate alte încălțări cu fețele mai închise, care au înlocuit probabil modelul de *caligae* tradițional. Cele mai multe forme de încălțăminte romană aveau tălpile prevăzute cu ținte¹⁴.

⁹ Bowman, Thomas 1983, nr. 38; Magi 1945, fig. 23-25.

¹⁰ Bishop, Coulston 1993, p. 100.

¹¹ *Ibidem*, p. 119.

¹² Diaconescu 2004, p. 88, pl. XXXII/1.

¹³ *Ibidem*, p. 86, pl. XXIX/46.

¹⁴ Goldsworthy 2003, p. 119-120.

Cercetările arheologice sistematice și preventive derulate începând cu sfârșitul secolului al XIX-lea și până în prezent pe teritoriul celor două centre urbane de la Apulum, nu au avut ca rezultat descoperirea unor piese de încălțăminte romană întregi, deoarece pielea din care erau confecționate reprezintă un material de natură organică extrem de perisabil, care nu se putea conserva în tipul de sol și în condițiile climaterice ale zonei.

În cursul unei cercetări arheologice preventive efectuate în anul 2008, în partea estică a necropolei de sud de la Apulum, situată în zona *Dealul Furcilor-Podei* (str. Viilor, nr. 64), au fost identificate și cercetate 13 morminte romane de incinerare, patru morminte de înmușcare în sarcofage din cărămidă și un cenotaf. În interiorul mormântului de înmușcare M 17 (**fig. 1**), databil în secolul III p. Chr, lângă oasele labelor picioarelor, în exterior, au fost descoperite *in situ* amprentele oxidate ale tălpilor încălțăminte defunctului cu țințele de prindere¹⁵ (**fig. 2**).

Aflate într-o stare precară de conservare, țințele care nu mai prezentau miez metalic au fost supuse procesului de restaurare: după îndepărtarea pe cale umedă a depunerilor humice s-a procedat la curățiri mecanice cu ajutorul bisturii oftalmologice. Dată fiind fragilitatea extremă a țințelor, operațiunile s-au derulat cu delicatețe pentru a nu suferi pierderi iremediabile de material și a le compromite total. S-a recurs, în consecință, doar la curățiri mecanice, orice tratamente chimice specifice restaurării artefactelor din fier fiind în cazul de față imposibil de aplicat¹⁶. Stabilizarea produșilor de coroziune fero-ferici s-a realizat prin taninare cu soluție de tanin 20% în apă distilată și alcool etilic 15% pentru fluidizare, prin peliculizare în trei straturi succesive la un interval de 24 de ore sub I.R., procedeu prin care se formează tanași de fier stabili¹⁷. Conservarea de protecție a pieselor s-a efectuat prin imersare în lac nitrocelulozic diluat (**fig. 3/a-b; 4/a-b**).

Țințele din fier aparținând inventarului mormântului de înmușcare M 17, descoperite *in situ*, ar putea reprezenta numărul standard utilizat la *clavi caligares*, fiind recoltate 98 de piese de la piciorul stâng, respectiv 100 de la piciorul drept.

Importanța descoperirii constă în identificarea amprentelor încălțăminte și a numărului aproape complet al niturilor de prindere în contextul unui complex arheologic nederanjat de intervenții ulterioare. În acest sens, un necesar demers este cel al studiului extins al tipurilor și formelor de încălțăminte romană din Dacia și al corelării acestora cu etapele

¹⁵ Moga, Timofan 2009, p. 250-251.

¹⁶ Mourey 1998, p. 67-72; Riederer 1990, p. 25-26; Plenderleith 1956, p. 274-279.

¹⁷ Riederer 1990, p. 27.

cronologice de utilizare, pe baza descoperirilor arheologice, a reprezentărilor artistice (statui și monumente funerare) sau al amprentelor de încălțăminte romană pe material tegular.

Conservation of Iron *Caligae* Hobnails Discovered *in Situ* in the Southern Necropolis (*Furcilor Hill-Podei*) of Apulum

(Abstract)

Roman military footwear is well known from representational evidence (stone sculpture, funerary monuments), but also from ancient literary sources and archaeological evidence (artifacts recovered from excavations). Usually known as *caligae*, each boot was made from three main pieces of vegetable-tanned ox or cow leather – the upper, the sole and the insole. These three layers were clenched with hobnails, frequently arranged in patterns. The uppers were pierced with openwork designs which gave good ventilation and the straps allowed adjustment to fit the peculiarities of an individual's foot. Complete boots have been found at Mainz and Valkenburg and also from other several sites where waterlogged conditions preserved leather.

Iron objects found under the ground or in the sea are readily oxidized and converted to minerals. As long as the corrosion products are unsightly and the swelling and deformation of the objects may be severe, the rust stabilization and the protection against it constitute some of the most difficult tasks facing restorers.

The rescue archaeological excavation carried out in 2008, in the eastern part of the southern necropolis from Apulum (*Furcilor Hill – Podei*, Alba Iulia), led to the discovery of 13 Roman cremation graves, 4 Roman inhumation graves and a cenotaph. Inside the inhumation grave no. 17, near the feet bones, the iron hobnails (198 pieces) used for the footwear (*caligae*) of the deceased, were discovered. These iron hobnails were mechanically cleaned in a lukewarm solution of non-ionic detergent in distilled water. The adhering clay and underlying corrosion products were removed with brushes, scalpels and fine pins. Due to the fragile condition of the items without metallic core and to avoid significant loss of substance, the hobnails were stabilized in a 20% tannin and 15% ethylic alcohol in distilled water solution. Finally, a protective coating of nitrocellulose layer in a mixed solvent was applied to prevent further degradation.

The importance of this discovery lies in the *in situ* identification of the almost complete number of iron hobnails used for *caligae*, found in an undisturbed archaeological context.

Explanation of figures

- Fig. 1.** Roman inhumation grave – the southern necropolis from Apulum (*Furcilor Hill-Podei*).
- Fig. 2.** M 17 – iron hobnails of Roman footwear (*caligae*) discovered *in situ*.
- Fig. 3.** The iron hobnails from the right foot *caliga*: before conservation (a); after conservation (b).
- Fig. 4.** The iron hobnails from the left foot *caliga*: before conservation (a); after conservation (b).
- Fig. 5.** Statue of a *togatus* (Apulum) (a); footwear detail (*calcei senatorii*) (b).

- Fig. 6.** Funerary statue of a military wearing a campaign suit (Apulum) (a); footwear detail (b).
- Fig. 7.** Complete *caligae* from Mainz (1, 4); the outside of a sandal from Mainz (2); the hobnailed soles of *caligae* from: Valkenburg (3 a); Xanten (3 b); Velsen (3 c) (after Bishop, Coulston 1993).
- Fig. 8.** *Caliga* – reconstruction for the Legio XV Apollinaris parade (http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Caligae_with_nails.jpg).

Abrevieri bibliografice

- AubV* - L. Lindenschmit, *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit, Mainz*, 1858 (I), 1870 (II), 1881 (III), 1900 (IV), 1911 (V).
- Bishop, Coulston 1993 - M. C. Bishop, J. C. N. Coulston, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome*, London, 1993.
- Bowman, Thomas 1983 - A. K. Bowman, J. D. Thomas, *Vindolanda: The Latin Writing Tablets*, London, 1983.
- Cicero - M. Tullius Cicero, *The Orations of Marcus Tullius Cicero. Against Verres*, trad. C. D. Yonge, London, 1903 (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/searchresults?q=against+verres>).
- Diaconescu 2004 - Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, vol. II, Cluj-Napoca, 2004.
- van Driel-Murray 1986a - C. van Driel-Murray, *Shoes in perspective*, în C. Unz (ed.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms. III*, Stuttgart, 1986.
- van Driel-Murray 1986b - C. van Driel-Murray, *Leatherwork in the Roman Army*, part two, în *Excavations Institute for Pre- and Protohistory*, 2.2, Gloucester, 1986, p. 23-27.
- ECR 1982 - *Enciclopedia civilizației romane* (coord. D. Tudor), București, 1982.
- Goldsworthy 2003 - A. Goldsworthy, *Total despre armata romană*, Londra, 2003.
- Göpfrich 1986 - J. Göpfrich, *Römische Lederfunde aus Mainz*, în *SJ*, 42, 1986, p. 5-67.
- Groenman-van Waateringe 1967 - W. Groenman-van Waateringe, *Romeins lederwerk uit Valkenburg Z.H.*, Groningen, 1967.
- Lascu 1965 - N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, București, 1965.
- Magi 1945 - F. Magi, *I rilievi flavi del Palazzo della Cancelleria*, Roma 1945.
- Moga, Timofan 2009 - Vasile Moga, Anca Timofan, *Alba Iulia, jud. Alba [Apulum]. Punct: str. Viilor, nr. 64 (proprietatea Gheorghe Lăncrăjan)*, în *CCA. Campania 2008/Valabica*, XXI, Târgoviște, 2009, p. 250-251.
- Mourey 1998 - W. Mourey, *Conservarea anticășărilor metalice de la săpătură la muzeu*, București, 1998.
- Plinius - Gaius Plinius Secundus, *Naturalis historia. Enciclopedia cunoștințelor din Antichitate. Volumul al II-lea: Antropologia. Zoologia*, trad. Ioana Costa, București, 2002; *Volumul al VI-lea: Mineralogie și istoria artei*, trad. Ioana Costa, București, 2005.
- Plenderleith 1956 - H. J. Plenderleith, *The Conservation of Antiquities and Works of Art*, London, 1956.

Conservarea unor țințe de *caligae* din fier

Riederer 1990

- J. Riederer, *Restauration & Conservation*, München, 1990.

Cuvinte-cheie: conservare, încălțăminte romană, Apulum, cercetare arheologică preventivă, mormânt de înmormântare roman.

Keywords: conservation, roman footwear, Apulum, rescue archaeological research, roman inhumation grave.

Fig. 1. Mormânt de înmormântare romană (M 17) – necropolă sudică de la Apulum-Dealul Furcilor-Podei

Fig. 2. M 17 – șutele din fier ale încălțăminte romane (*caligae*) descoperite *in situ*

a

b

Fig. 3. Țintele din fier de la *caliga* piciorului drept: înainte de conservare (a); după conservare (b)

a

b

Fig. 4. Țintele din fier de la *caliga* piciorului stâng: înainte de conservare (a); după conservare (b)

Fig. 5. Statuia unui *togatus* (Apulum) (a); detaliu al încălțăminteii (*calcei senatorii*) (b)

Fig. 6. Statuia funerară a unui militar în costum de campanie (Apulum) (a); detaliu al încălțăminteii (b)

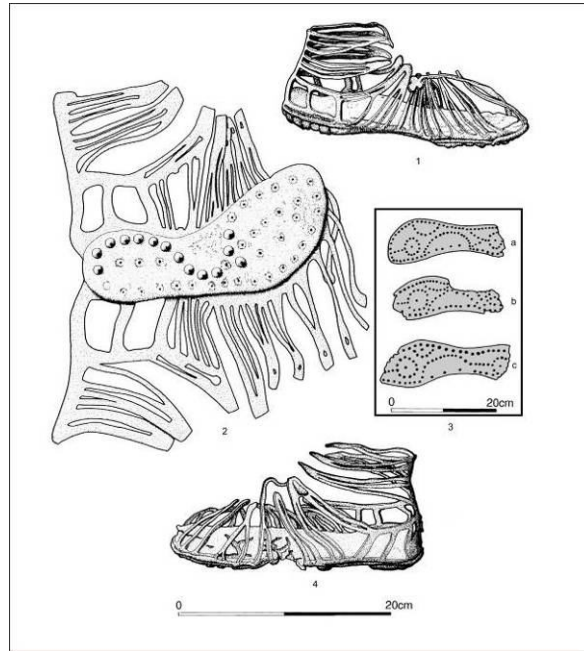

Fig. 7. *Caligae* complete de la Mainz (1, 4); partea exterioră a unei sandale de la Mainz (2); tălpile cu țințe ale unor *caligae* de la: Valkenburg (3 a), Xanten (3 b); Velsen (3 c) (după Bishop, Coulston 1993)

Fig. 8. *Caliga* – reconstituire pentru parada legiunii XV Apollinaris (http://nl.wikipedia.org/wiki/Bestand:Caligae_with_nails.jpg)

Lista abrevierilor

Acta	- Acta (Siculica). Muzeul Național Secuiesc. Sfântu-Gheorghe.
ActaArch	- Acta Archaeologica. Copenhagen.
ActaMN	- Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ActaMP	- Acta Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Zalău.
AÉ	- Archaeologiai Értesítő a Magyar régészeti, művész-történeti és éremtani társulat tudományos folyóirata. Budapest.
AIIA	- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj. Cluj-Napoca (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „George Bariț” Cluj-Napoca).
AIGS	- Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”. Târgu Mureș.
AJPA	- American Journal of Physical Anthropology. The Official Journal of the American Association of Physical Anthropologist. Baltimore.
Aluta	- Aluta (Studii și comunicări - Tanulmányok és Közlemények). Sfântu Gheorghe.
AM	- Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”. Iași.
AnB	- Analele Banatului (serie nouă). Muzeul Banatului. Timișoara.
AnEtn	- Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei. Cluj-Napoca.
Angustia	- Angustia. Muzeul Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
ARA	- Annual Review of Anthropology. Palo Alto.
Antiquity	- Antiquity. A Quartely Review of World Archaeology. York.
AOG	- Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. Wien.
APA	- Acta Praehistorica et Archaeologica. Berlin.
Apulum	- Apulum. Acta Musei Apulensis. Buletinul Muzeului Regional Alba Iulia/Anuarul Muzeului Național al Unirii. Alba Iulia.
Archaeologia Bulgarica	- Archaeologia Bulgarica. Sofia.
Archaeometry	- Archaeometry. Research Laboratory for Archaeology & the History of Art. Oxford.
ArhSom	- Arhiva Someșană. Arhiva Someșană. Revistă istorico-culturală. Năsăud, 1924-1940.
ArhMed	- Arheologia Medievală. Reșița-Cluj-Napoca.
ATS	- Acta Terrae Septemcastrensis. Sibiu.
AUA	- Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918”. Alba Iulia.
AUO	- Analele Universității din Oradea. Istorie, Arheologie. Oradea.
BAHC	- Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis. Hunedoara.
Banatica	- Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin. Reșița.

BA	- Biblioteca de arheologie. Muzeul Național de Istorie a României. București.
BAR	- British Archaeological Reports (International Series). Oxford.
Barlangkutatas	- Barlangkutatas. Hoehlenforschung. Budapest (1913-1943).
BB	- Bibliotheca Brukenthal. Muzeul Național Brukenthal. Sibiu.
BCȘS	- Buletinul Cercurilor Științifice Studentești. Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia. Alba Iulia.
BHAUT	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis. Timișoara.
BHAB	- Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara.
BMA	- Bibliotheca Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
BMMN	- Buletinul Muzeului Militar Național. București.
BMN	- Bibliotheca Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
BMP	- Bibliotheca Musei Porolissensis. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Zalău.
Bonner Jahrbücher	- Bonner Jahrbücher. Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande. Köln/Bonn.
BOR	- Biserica Ortodoxă Română. Patriarhia Română. București.
Boreas	- Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie. Münster.
BR	- Budapest Régiségei. Budapesti Történeti Múzeum. Budapest.
BS	- Bibliotheca Septemcastrensis. Sibiu.
BSNR	- Buletinul Societății Numismatice Române. Societatea Numismatică Română. București.
BSPF	- Bulletin de la Société Préhistorique Française. Paris.
BȘȘC	- Buletinul Societății Științifice din Cluj. Cluj.
BUA	- Bibliotheca Universitatis Apulensis. Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia. Alba Iulia.
CA	- Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României. București.
CAn	- Current Anthropology. Chicago.
CAI	- Caiete de Antropologie Istorică. Revistă Semestrială publicată de Seminarul de Antropologie Istorică. Universitatea „Babeș-Bolyai”. Cluj-Napoca.
Carpica	- Carpica. Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”. Bacău.
CB	- Caiete Banatica. Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin. Reșița.
CCA	- Cronica cercetărilor arheologice. București.
CCRPM	- Cercetări de conservare și restaurare a patrimoniului muzeal. București.
CI	- Cercetări Istorice. Muzeul de Istorie a Moldovei. Iași.
Cibinium	- Cibinium. Analele Muzeului Etnografic „ASTRA”. Complexul Muzeal „ASTRA”. Sibiu.

CNA	- Cronica Numismatică și Arheologică. Foaie de informații a Societății Numismatice Române. București (1920-1945).
Corviniana	- Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Hunedoara.
Crisia	- Crisia. Culegere de materiale și studii. Muzeul Țării Crișurilor. Oradea.
Cultura creștină	- Cultura creștină. Publicație apărută sub egida Mitropoliei Române Unite cu Roma Greco-Catolică și a Facultății de Teologie Greco-Catolică din Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, Departamentul Blaj. Blaj.
Cumidava	- Cumidava. Muzeul Județean Brașov. Brașov.
Dacia	- Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I, (1924) – XII (1948). Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
Delfo	- Il coltello di Delfo. Rivista di cultura materiale e archeologia industriale. Roma.
Der Anschnitt	- Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Bochum.
DFS	- Deutsche Forschung im Südosten. Sibiu.
Dolgozatok	- Dolgozatok az Erdély Nemzeti Múzeum Érem - és Régiségtárából. Kolosvár (Cluj).
DP	- Documenta Praehistorica. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v sloveniji. Ljubljana.
Drobeta	- Drobeta. Muzeul Regiunii Porților de Fier. Drobeta Turnu-Severin.
EA	- Environmental Archaeology. The Journal of Human Palaeoecology. Association for Environmental Archaeology.
EphNap	- Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca.
FoliaArch	- Folia Archaeologica. Magyar Történelmi Múzeum. Budapest.
FSI	- Forensic Science International.
FVL	- Forschungen zur Volks- und Landeskunde. Sibiu.
GCA	- The Geochimica et Cosmochimica Acta. Washington University.
Germania	- Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission. Frankfurt am Main.
HTRTÉ	- A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyvei. Deva (1880-1913).
IJO	- International Journal of Osteoarchaeology. United States.
Interacademica	- Interacademica. Les travaux de la VI-ème et VII-ème session annuelle Cernăuți (1999) et Mangalia/Neptun (2000) (editori: Victor Cojocaru, A. G. Korvin-Piotrovskij, Adrian Poruciu). București, 2001.
Istros	- Istros. Muzeul Brăilei. Brăila.
JAA	- Journal of Anthropological Archaeology.
JAR	- Journal of Archaeological Research. New York.
JAS	- Journal of Archaeological Science, Academic Press. United States.
JFA	- Journal of Field Archaeology. Boston University.

JQS	- Journal of Quaternary Science.
JRGZM	- Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums zu Mainz. Mainz.
JSKV	- Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathen-Vereins. Hermannstadt (Sibiu) (1881-1922).
MA	- Mitropolia Ardealului. Revista oficială a Arhiepiscopiei Sibiului, Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului, Episcopiei Alba Iuliei și Episcopiei Oradiei. Sibiu (1956-1991). A continuat <i>Revista Teologică</i> , (1907-1947) și este urmată de aceeași revistă.
Marmatia	- Marmatia. Muzeul Județean Maramureș. Baia Mare.
Marisia	- Marisia. Studii și Materiale. Târgu Mureș.
Materiale	- Materiale și cercetări arheologice. București.
Materijali	- Poeci ranih zemljoradnickih kultura u Vojvodini i Srpskom Podunavlju, Materijali X, Srpsko arheološko društvo. Gradski muzej, Subotica. Beograd.
MB	- Mitropolia Banatului. Timișoara.
MemAntiq	- Memoria Antiquitatis. Complexul Muzeal Județean Neamț. Piatra Neamț.
MI	- Magazin istoric. Revistă de cultură istorică. București.
MN	- Muzeul Național. Muzeul Național de Istorie a României. București.
Nemus	- Nemus. Alba Iulia.
Nexus	- Nexus. The Canadian Student Journal of Anthropology. Department of Anthropology McMaster University Hamilton, Ontario, Canada.
OJA	- Oxford Journal of Archaeology, Blackwell Publishing Inc., United Kingdom.
OmIA	- Omagiu Profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice (ed. Cristian I. Popa, Gabriel T. Rustoiu). Alba Iulia, 2005.
OmPCI	- Omagiu lui P. Constantinescu-Iași cu prilejul împlinirii a 70 de ani (ed. Emil Condurachi, Georges Cogniot, Pavel Reiman, Stanciu Stoian). București, 1965.
OpuscArchaeol	- Opuscula Archaeologica Radovi Arheološkog zavoda. Zagreb.
PA	- Patrimonium Apulense. Alba Iulia.
Partium	- Analele Universității Creștine Partium. Oradea.
PAS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Berlin.
PAT	- Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca.
Perspective	- Perspective. Revista Misiunii Române Unite din Germania. München.
PB	- Patrimonium Banaticum. Timișoara.
PBF	- Prähistorische Bronzefunde. München.
Pontica	- Pontica. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța. Constanța.
Potaissa	- Potaissa. Studii și comunicări. Turda.

Programm Mühlbach	- Programm des evaghelischen Untergymnasium in Mühlbach und der damit verbundenen Lehranstalten. Mühlbach (Sebeș).
PZ	- Prähistorische Zeitschrift. Deutsche Gesellschaft fuer Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Institut für Prähistorische Archäologie. Berlin.
QSR	- Quaternary Science Reviews. The International Multidisciplinary Research and Review Journal.
RB	- Revista Bistriței. Complexul Muzeal Bistrița-Năsăud. Bistrița.
RI	- Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). București.
RM	- Revista muzeelor. București.
RMM	- Revista muzeelor și monumentelor istorice. București.
RMM-MIA	- Revista muzeelor și monumentelor. Monumente Istoricе și de Artă. București.
RVM	- Rad Vojvodanskih muzeja. Novi Sad.
Saalburg Jahrbuch	- Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg-Museums. Berlin.
Sargetia	- Sargetia. Buletinul Muzeului Județului Hunedoara (Acta Musei Devensis). Deva.
SCIV(A)	- Studii și cercetări de istoria veche. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).
SCIM	- Studii și cercetări de istorie medie. București.
Singidunum	- Singidunum. Muzej grada Beograda. Beograd.
SJ	- Saalburg-Jahrbuch. Publikationen des Saalburgmuseums. Saalburg.
SOA	- Südostdeutsches Archiv. München.
SlovArch	- Slovenská Archeológia. Nitra.
SMMIM	- Studii și materiale de muzeografie și istorie militară. Muzeul Militar Central. București, 1968.
SP	- Studii de Preistorie. București.
StComCaransebeș	- Studii și comunicări. Muzeul Județean de Etnografie și Istorie Locală. Caransebeș.
StComSibiu	- Studii și comunicări. Arheologie-istorie. Muzeul Brukenthal. Sibiu.
StComSM	- Studii și comunicări. Muzeul Județean Satu Mare. Satu Mare.
Suceava	- Suceava. Anuarul Muzeului Județean. Suceava.
SUCH	- Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu. Sibiu.
SV	- Siebenbürgische Vierteljahrschrift. Hermannstadt (Sibiu).
Symposium Badener	- Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973.
SympThrac	- Symposia Thracologica. Institutul Român de Tracologie. București.
Terra Sebus	- Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș.
The Bead Journal	- The Bead Journal (din anul 1978 <i>Ornament</i>). The Bead Museum, Glendale. Arizona.
Thraco-Dacica	- Thraco-Dacica. Institutul Român de Tracologie. București.
Tibiscus	- Tibiscus. Muzeul Banatului Timișoara. Timișoara (1971-1979).

TISER	- Travaux de l'Institut de Spéléologie « Emile Racovitza ». București.
Transilvania	- Transilvania. Foaia Asociațiunii Transilvane pentru Literatura Română și Cultura Poporului Român. Brașov.
UPA	- Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Berlin.
VAH	- Varia Archaeologica Hungarica. Budapest.
VAMZ	- Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu. Zagreb.
VHA	- Vegetation History and Archaeobotany. The Journal of Quaternary Plant Ecology, Palaeoclimate and Ancient Agriculture - Official Organ of the International Work Group for Palaeoethnobotany.
Vigilia	- Vigilia. Budapest.
VTT	- Veszprémi Történelmi Társaság Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság kiadványa. Veszprém.
ZfSL	- Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde. Gundelsheim.
Ziridava	- Ziridava. Muzeul Județean. Arad.